

मोक्षसिद्धि

संक्षिप्त परिचय

—मधुमूनद रिसाल “प्रदीप”

“राष्ट्रिय अभिलेखालयका पुस्तकको परिचय गराउने आकांक्षाले अन्वेषण गर्दा “मोक्षसिद्धि” निबन्ध प्रस्तुत गरिएको छ ।

“मोक्षसिद्धिः” का रचयिता कृष्ण गिरी हुन्^१ । यो पुस्तकको विषय वेदान्तदर्शनसम्बन्धी तत्त्वविवेचन हो । नेपाली कागतमा लेखिएको यो पुस्तकमा १ देखि ११ पत्र छन् र प्रत्येक पत्रमा देवनागरी लिपिका छ पंक्ति छन् एवं (८ $\frac{१}{४}$ +४) सवा आठ इञ्च लम्बाई र चार इञ्च चौडाको यो पुस्तकको ग्रन्थ संख्या ९० छ । अन्त्यमा ग्रन्थकारले सांकेतिक रूपमा रचनाकाल स्पष्ट गरेका छन्^२ ।

विषय परिचय

सूक्ष्मातीसूक्ष्म तत्त्व विवेचक दार्शनिकहरूको दृष्टिमा यो दृश्यवस्तु (संसार) दुःखै दुःखको जंजाल ठहरिएको छ । योगशास्त्रप्रणेता महर्षि पतञ्जलिले स्पष्ट सिद्धान्त प्रतिपादन गर्नुभयो—

“परिणाम—ताप—संस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिनिरोधाच्च दुःख-मेवं सर्वं विवेकिनः”

यो. सू. २पा सू. १५

कति परिपक्व र अनुभूतिपूर्ण त्रिकालसत्यविषय । अलिकति गौड गरेर सोचौं त हाभ्रो चित्तलाई साँचो मानी गरेको व्यवहारमा कहाँनिर छ सुख । कुनै वस्तु बहुते मीठो भनी अघिल्लो दिन स्वाद लिई लिई खान्छौं किन्तु त्यही वस्तु भोलिपल्ट विष पनि बन्न सक्दछ, जसले गर्दा उपभोक्ता उदरशूल भै वेचैनीको ऐय्या र आत्थुको स्थितिमा पुग्दछ । कुनै वस्तुको इच्छा मनमा उठ्छ त्यो वस्तु प्राप्त भए केही क्षणिक आनन्दाभास मिला सही परन्तु प्राप्त नभए अनन्त छटपटी र सन्ताप-मय अवस्थाको पञ्जामा नपरी हामीलाई सुखै छैन । आफूले चाहेको वस्तु पायो रे लौ ! परन्तु त्यसमा नपरी त्यसको संभार, संस्कार आदि कार्यमा अनन्त कष्ट पर्न गएको छातीभित्रको अनुभवलाई हामी किन बिसर्ने ? यसका अतिरिक्त समस्त प्राणी मात्रको जीवनवृक्षको मूलाधार मानिएका गुणहरू (सत्त्व, रज, तम) र तिनका वृत्ति-हरू नै परस्परविरोधी छन् । अतः निर्धक्कसित उल्लेख गर्न सकिन्छ साँच्चै नै यी दृश्यपद पदार्थको संयोगस्वरूप यो जडसंसार दुःखै दुःखको खजाना (भण्डार) रहेछ ।

यस्तो दुःखै दुःखको भण्डारमा बसेर पनि यदि हामी अध्यात्मदृष्टिसम्पन्न र अन्तर्मुखी प्रवृत्तिका बन्न सक्थौं

१ नमस्कृत्य परब्रह्म मोक्षसिद्धि करोम्यहम् ।

श्री रणोद्दीपसिंहेन राज्ञा सम्प्रार्थितोसितः ॥

(ग्रन्थको मंगलाचरणबाट)

२ बाणेन्दुरन्ध्रेन्दु (१९१५) मितेषु वत्सरे मार्गे त्वमायां रविवासरे यतिः)

कृष्णो रणोद्दीपनृपेण प्रार्थितो मोक्षस्य सिद्धिं रचयांभवूव ह ॥

इति श्रीमत् कैलाशाचल शिष्येण श्रीम...कृष्णगिरिणा विरचिता मोक्षसिद्धि (ः) समाप्त (ः) ।

भने दुःखको विन्दुसमेत नभएको अनन्त आनन्दसिन्धु (चित्समुद्र) मा गोता लगाउने सौभाग्य प्राप्त गर्ने सक्छौं । यसका निमित्त सत् शास्त्र र सज्जनको वचन-मा पूर्ण विश्वास गरी “श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्” को राजमार्गमा निर्भयसाथ लम्कने प्रवृत्तिको उदय हुनु नितान्त आवश्यक छ । अत्युत्तम वास्तविक सिद्धान्त उल्लेख गर्ने हो भने प्राणीमात्रको सच्चा स्वरूप हो आनन्द* । यसो हुँदा नै हामी देख्दछौं क्षुद्रतम (साना साना) किटाणुदेखि लिएर ठूला ठूला महर्षि र हिरण्यगर्भ (ब्रह्माजी) समेत आनन्द (सुख) प्राप्तिमा लालायित भएका दृष्टान्तहरू, व्यवहार एवं शास्त्र, सज्जनको वचनमा विश्वस्त रहँदा प्रशस्त फेला पार्न सकिन्छ ।

जानेर होस् या नजानेरनै, बोधपूर्वकको स्थितिबाट होस् या अबोधमय अवस्थामा रहेरनै किन नहोस् “आब्रह्म कीटपर्यन्त” का यावत् प्राणीहरू आनन्द किम्वा दुःखबाट छुटकारा पाउने इच्छा राख्दछन् । परन्तु बौद्धिक विभिन्नताले गर्दा कसैमा उत्कटतम अभिलाषा रहन्छ र कसैमा अभिलाषाको स्वल्पतम मात्रामात्र रहेको हुन्छ । आजसम्म सृष्टि भएका चेतन प्राणीमा सबभन्दा बढी चेतनावान् प्राणी मानव हो भन्ने विषयमा सबैको मतैक्य छ । त्यसमा पनि मानवाधीश मनु भगवान् भन्नुहुन्छ । सृष्टिका समस्त पदार्थमध्ये प्राणवान् पदार्थ श्रेष्ठ छन्, त्यसमा पनि बुद्धिजीवी उच्च छन्, ती बुद्धिजीवीहरूमा पनि मानव सर्वोत्तम ठहरिन्छन् । यिनै सर्वोत्तममध्ये पनि ब्राह्मणसमाज श्रेष्ठ गनिएका छन्, ब्राह्मणमध्ये पनि विद्वान्को स्थान वरिष्ठ छ, त्यो विद्वत्समाजमा पनि कृतज्ञहरूको श्रेणी माथिल्लो तहको हुन्छ त्यस्ता विवेकी-हरूको जमघटमा पनि विवेकलाई व्यवहारमा उतार्नेको

ओहदा उच्च छ । त्यसबाट पनि छानिई, सारांश निकाल्नु-पर्दा विवेकको पराकाष्ठामा पुगी अधिष्ठानस्वरूप अद्वैत चैतन्यको मात्र विलासमा विश्वस्त ब्रह्मवादी ज्ञानीको स्थान सर्वोच्च छ* । यो स्मार्त (स्मृतिशास्त्रसम्बन्धी) परिभाषा-भनुसार पनि मोक्षसिद्धिको अवस्थामा स्वतः पदारोहण गरिसकेका ब्रह्मवादी व्यक्तिभन्दा माथिल्लो श्रेणीको व्यक्ति अर्को रहेनछ भन्ने विषय स्पष्ट हुन आयो ।

यसै प्रसंगमा हामी हाम्रो अध्यात्मशास्त्रको निम्न कथानकबाट पनि स्पष्ट गर्न सक्दछौं । सृष्टिकर्ता ब्रह्माजीले त्रियासी लाख, उनान्शय हज्जार, नौ शय, उनान्शयसम्म प्राणीको सृष्टि गर्दा पनि सन्तोषको श्वास लिने सौभाग्य पाएनन् रे ! परन्तु जब अन्त्यमा गएर आफ्नो श्रृष्टिको शिवमय सौन्दर्य जस्तो सर्वाधिक चेतनासम्पन्न मानवको सृष्टि गरे तब उतलाई अनन्त आनन्द मिल्यो । आनन्दित हुनुको रहस्य यही नै थियोः— अब भने मेरो सृष्टिले पनि सत्, चित् र आनन्दमय आफ्नो वास्तविक स्वरूप परमात्मालाई पहिचान्ने शक्ति संचित गर्‍यो । अतएव सांचिचनै “मुदमाप देवः” लाई चरितार्थ गर्दै प्रजापति हर्षित हुनुभयो । यसबाट पनि हामी मानवनै मोक्षसिद्धिको सक्का अधिकारी रहेछौं भन्ने विषय स्पष्ट प्रतीत हुन आयो ।

चेतनशील मनुष्यका निमित्त श्रुतिस्मृतिनिर्देशित पुरुषार्थहरू जम्मा चार छन् । त्यसमध्ये मोक्षनै सर्वोत्तम पुरुषार्थ हो । त्यसको परंपरामा (साधन) रूपमा कर्म, उपासना आदि उल्लेख भए पनि साक्षात् साधन त ज्ञाननै हो ♦ भन्ने श्रुति स्मृति दुवैको उद्घोषण पाइन्छ । कर्म, उपासना आदि योगका अधिकारीहरूको उल्लेख पनि

* आनन्दाद्वयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ।”

[तै. आ. ३।६।१]

★ भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥

मनुस्मृतिः प्रथम अध्याय श्लो ९६-९७।

♦ + ऋते ज्ञानात् न मुक्तिः ।
+ सर्वे कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।
+ सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यति ।
+ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

शास्त्रमा पाइन्छ । विषयको इच्छा नछुटेका मन्दाधिकारी-
हरूका लागि कर्मयोगमा । यो कर्म पनि सामान्यरूपबाट
दुई प्रकारमा विभाजित छन् । ती हुन् विहित र निषिद्ध ।
विहितकोटीमा सन्ध्यावन्दन आदि पर्दछन् । जसलाई
नित्यकर्म भन्ने श्रौत र स्मार्त वचनहरू शास्त्रमा पाइन्छन् ।
निषिद्धकर्मको परिगणनामा ब्रह्महत्या, विषदिग्धमांसादिको
अश्रुता आदिलाई समावेश गरिएको पाइन्छ । उक्त विहित-
कर्म पनि नित्य, नैमित्तिक, प्रायश्चित्तसम्बन्धी भेदबाट
तीन प्रकार शास्त्रमा उल्लेख गरिएको छ । प्रातःस्नान,
श्राद्ध जातकर्म र चान्द्रायण आदि कर्महरू क्रमशः नित्य, नै-
मित्तिक र प्रायश्चित्तसम्बन्धी कर्म हुन् । यसमा पनि पुनः
काम्य र अकाम्य कर्म भनेर शास्त्रमा उल्लेख गरेको हामी
पाउँदछौं ।

अतः चित्तशुद्धिका निमित्त आसक्तिरहित भएर
मुमुक्षुले कर्म गर्नुपर्दछ भन्ने शास्त्रको सन्देश पाइन्छ ।
उक्त निष्कामकर्म पनि आफ्नो कुलक्रमागत मर्यादाअनुसार
सम्पादन गरी परमेश्वरलाई समर्पण गरोस् भन्ने वचन
स्मृतिशास्त्रमा उल्लेख पाइन्छ । यसरी ईश्वरलाई
कर्म समर्पण गर्नुको रहस्य यही नै हो । कर्ता-अकर्ता
भन्नु जसबाट कर्ता (अरूले मानेको) लाई शुभ र अशुभ
फलले छुन सक्तैन । उ फलासक्त कोटीको हुन सक्तैन ।
किनकि उसले सर्वकर्मफलत्यागी भै समस्त कर्महरू
प्रकाशस्वरूप निजात्मदेवलाई चढाइसकेको छ । यस-
कारण उसलाई कर्महरूले बन्धनमा पान्न सक्तैनन् ।
यहीनै विषय श्री भद्रभगवद्गीताले मार्मिकरूपबाट प्रति-
पादन गरेको पाइन्छ* । यसरी निष्कामकर्म संपादन गर्दा-

गर्दै साधक, सृष्टिदृष्टिवाद एवं दृष्टिसृष्टिवादसमेतको
परिधिलाई पार गरेर अनात्मवादको उच्चतम पदमा
आरूढ बन्दछ । अनि स्वतः मुक्त अवस्थाको अनुभव
गर्दै निम्न प्रकार आत्मपूजामा तल्लीन रहन्छ । मोक्षा-
वस्थालाई संसिद्ध गरिसकेको ज्ञानवान् व्यक्ति देदीप्यमान
मणिमय आत्मस्वरूप जो मायापुरीको हृदयरूपी कमलमा
विराजमान छ त्यही दिव्य आलोकमय आत्माको (ब्रह्म-
स्वरूपको) आराधना गर्दछ, श्रद्धानदीबाट प्रवाहित
शुद्धान्तःकरणरूपी जलाभिषेकद्वारा समस्त वासनारहित
शाश्वत आत्मालाई स्नान गराउँदछ* । सरांशमा
आफूलाई शुद्ध चैतन्यस्वरूप मानेर आफै आफ्नो आरा-
धना गर्दछ ।

उपसंहार

समस्त श्रुतिस्मृतिको सार संग्रह गरी दूधबाट दही,
दहीबाट मही, महीबाट नौनी र नौनीबाट पनि खारि-
एको घ्यू जस्तै सारतम तत्त्व ग्रहण गर्ने हो भने "अद्वैत-
वेदान्तसिद्धान्तद्वारा निर्णीत "अद्वैततत्त्व" लाई नै स्वतः-
सिद्ध मोक्षवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । किनभने
"नेह नानास्ति किंचन" यहाँ ब्रह्मदेखि बाहेक कुनै चीज छैन
"एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" एउटै सकलभेदरहित ब्रह्म छ ।
"मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" जसले
यहाँ अनेक देख्दछ त्यो पुनः मृत्युबाट मृत्युमा प्राप्त
हुन्छ "द्वितीयाद्भयं भवति" दोस्रो भन्ने भएपछि
भय रहिरहन्छ । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" यो सारा विश्वनै
ब्रह्म हो । 'तत्त्वमसि' जीवात्मा तिमिनै परमात्मा हौ,

✿ + अहरहः सन्ध्यामुपासीत ।

+ वेदो नित्यमधीयताम् ।

‡ + असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः । गी, अ. ३ श्लो. २० ।

+ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभ्रसा ॥ गी.

अ. ५। श्लो. १०॥

● यत्करोसि यदश्नासि यज्जुहोसि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कोन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ गी. अ. ९ श्लो. २७।

* शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ गी. अ. ९। श्लो. २८।

★ आराधयामि मणिसन्निभमात्मलिङ्गं

मायापुरीहृदयपंकजसंनिविष्टम् ।

श्रद्धानदीविमलचित्तजलाभिषेकं

नित्यं समाधिकुसुमैरपुनर्भवाय ॥

आत्ममानसपूजा (शंकर)

‘अहं ब्रह्मास्मि’ मनै ब्रह्म हुँ “अयमात्मा ब्रह्म” यो आत्मा नै ब्रह्म हो ‘प्रज्ञानं ब्रह्म’ सर्वत्र ओतप्रोत भएर रहेको चैतन्य एवं स्वप्रकाशस्वरूप प्रज्ञाननै ब्रह्म हो, इत्यादि श्रुतिहरूले समस्त दृश्य जडात्मक भेद प्रपंचरहित स्वतःप्रकाश आनन्दस्वरूप अद्वैत सर्वस्व चिन्मात्रैकरस ब्रह्मवस्तु मात्र परमार्थ सत्य वस्तु हो भनी उद्घोषणा गरेका छन् ।

अतः द्वैतको लसपस जति सम्पूर्ण भ्रमले मात्र प्रतीत भएका हुन् भन्न निधेक्कसित सकिन्छ । स्वयं प्रकाश ब्रह्मनै आफू भएको र आफू (ब्रह्म) देखि फरक जगत्को कुनै अस्तित्व नभएकोले एकमात्र सत्य सदा वर्तमान (त्रिकालमा अबाधित) चैतन्य एवं आनन्दस्वरूप ब्रह्म-वस्तु आफू हुँ भनी बोधपूर्वक बुझ्नुबाट नै मोक्षसिद्धि संभव छ★ । अझ एक कदम अघि बढेर अटोट गरी संभव मात्र होइन स्वतःसिद्धनै छ तदपि बादलले दृष्टि छोपिदिदा सूर्य छोपिएको भान अज्ञानीमा भए झैं विषय-वासनाजन्य दोषबाट (मूलाज्ञान नष्ट नभैसकेकाले) हामी आफूलाई बद्ध भन्ने ठान्दछौं परन्तु हामी हौं सदा मुक्त, स्वच्छ एवं सदापरिपूर्ण र मोक्षस्वरूप* । यस-कारण उपसंहारमा आएर अझै स्पष्ट पार्न चाहन्छु—मोक्ष

(स्वरूपोपलब्धि)—अद्वैतसिद्धान्तअनुसार—स्वतःसिद्ध वस्तु हो । यसलाई सिद्ध गरिरहनुपर्ने कुनै दरकारै छैन ।

केवल अनात्मप्रपंचलाई निरसन गर्नु एकमात्र हो सारा श्रुति—स्मृतिको रहस्य । यसो हुँदा नै सज्जनको किम्बा ज्ञानी महात्माहरूको अविद्यावृत्तिद्वारा संचालित अनुभूतिले उल्लेख गर्न सक्थ्यो— आत्मस्वरूप हरि (जो सदा परिपूर्ण र मोक्ष एवं ज्ञानस्वरूप छन्) को सम्यक् आराधना हुन सक्थो भने तपस्याको के प्रयोजन भयो । यदि हरिको बिलकूलै अनास्था भयो भने पनि तपस्याको दरकारै के रह्यो र ? यदि भित्र बाहिरनै हरिभावना रहनसक्थो भने पनि तपस्याको केही आवश्यकता रहेन—❀ पुनश्च— भित्र बाहिरै हरिभावना पटकै रहेन भने पनि तपस्याले के हुन सक्दछ ?

अतः उपर्युक्त मोक्षसिद्धि शीर्षक स्वल्पकलेवर ग्रन्थ-रत्नले पनि मुख्यरूपमा माथिकै विषयलाई शास्त्रीय सरणी-अनुसार विवेचना गरेको विषय अनुशीलनकर्ता अध्यात्मतत्त्व-जिज्ञासु पाठकवृन्दमा निवेदन गरिन्छ ।

—हरि ॐ तत्सत्—

★ अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् । पश्चादहं यदेतच्च योजवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥

श्रीमद्भागत स्क. २। अ. ९। श्लो ३२।

* घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं यथा मन्यते निष्प्रभं चातिमूढः ।

तथा बद्धवद् भाति यो मूढदृष्टेः स निरयोपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥

वेदान्तसार

❀ अविद्या वृत्ति भनेर अन्तःकरणलाई सुषुप्त स्थितिमै रहन दिएर ज्ञानी (बोधवान्) द्वारा भैरहने व्यावहारिक क्रियाकलापलाई यहाँ संकेत गरिएको हो ।

❀ आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किं

नाराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम् ।

अन्तर्बहिर्हृदि हरिस्तपसा ततः किं

नान्तर्बहिर्हृदि हरिस्तपसा ततः किम् ॥